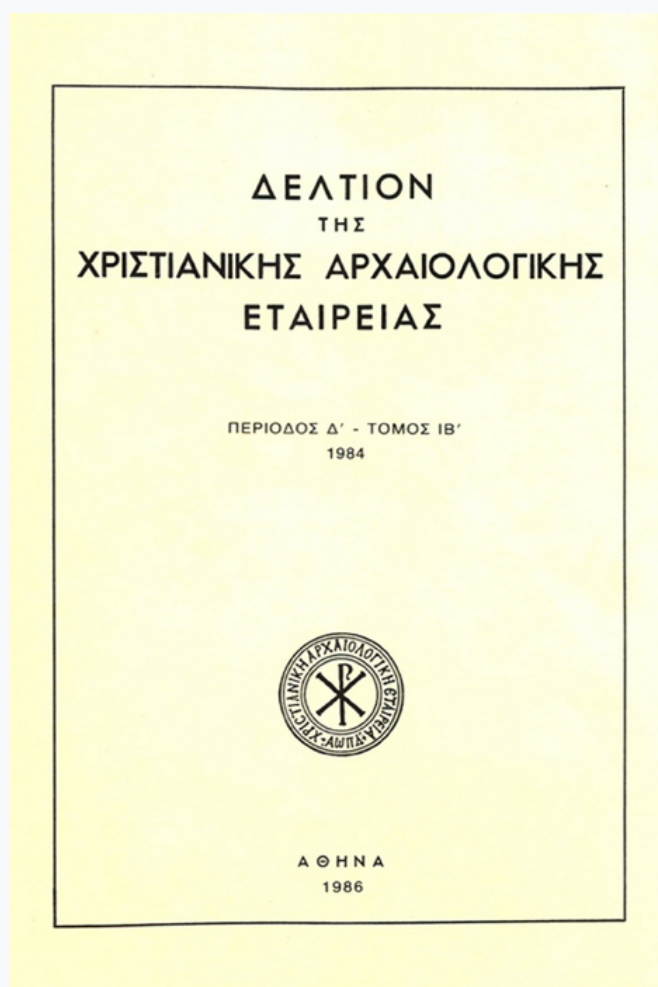

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Η Παναγία της Λειβαδιάς. Μια άγνωστη εκκλησία του 11ου αι.

Ιορδάνης Ε. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.956](https://doi.org/10.12681/dchae.956)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Ι. Ε. (1986). Η Παναγία της Λειβαδιάς. Μια άγνωστη εκκλησία του 11ου αι. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 305–328. <https://doi.org/10.12681/dchae.956>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η Παναγία της Λειβαδιάς. Μια άγνωστη εκκλησία
του 11ου αι.

Ιορδάνης ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 305-328

ΑΘΗΝΑ 1986

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΛΕΙΒΑΔΙΑΣ

Μιά άγνωστη έκκλησία του 11ου αϊ.

Ἡ Παναγία τῆς Λειβαδιάς ἀποτελοῦσε, μέχρι τελευταῖα, σχεδόν ἓνα αἶνιγμα γιά τήν ἱστορία τῆς μεσοβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου¹, γεγονός πού θάρυνε κάπως καί στίς γνώσεις μας γιά τήν ἱστορική γεωγραφία τῆς γύρω ἀπό τήν Κωπαῖδα περιοχῆς τῆς Βοιωτίας, στήν ἴδια χρονική περίοδο, καθώς τό μόνο μεσοβυζαντινό μνημεῖο πού φερόταν πῶς ὑπῆρχε κάποτε σ' αὐτή τήν πόλη ὄχι μόνο δέ σωζόταν πλέον ἀλλά καί παρέμενε οὐσιαστικά ἄγνωστο πού ἀκριδῶς θρῑσκόταν, σέ ποιό τύπο ναοῦ ἀνῆκε καί ποιὰ ἦταν ἡ συγκεκριμένη του μορφή². Ἔτσι, καί ἡ ἴδια ἡ Λειβαδιά³ φαινόταν νά βγαίνει ἀπό τούς «σκοτεινοῦς χρόνους» μόνο μέ τήν καταλανική κυριαρχία, ὅταν κτίζεται τό μεσαιωνικό της κάστρο⁴, γιά νά

1. Μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἀποτελέσει τό θέμα ἀνακοίνωσής μου στό Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης. Βλ. Πρόγραμμα καί Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1984, σ. 15-16.

2. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ θραυτάτη καί ἀσαφής σχετική ἀναφορά τῶν J. Koder - Fr. Hild, *Hellas und Thessalia*, T.I.B., Wien 1976, σ. 200. Οἱ συγγραφεῖς, ὅπως καί ἄλλοι πού ἔτυχε νά ἀσχοληθοῦν μέ ἀνασκαφές μέσα στήν πόλη πού ἔδωσαν κατάλοιπα βυζαντινῶν κτισμάτων, δέν ἐπιχείρησαν νά ἐξακριβώσουν ἂν κάτι εἶχε διασωθεῖ ἀπό τό μνημεῖο ἢ νά ἀναζητήσουν τή θέση του. Μέσα στήν πόλη, φέρονται νά ἔχουν ἐντοπισθεῖ τά ἐξῆς βυζαντινά κτίσματα: τείχος (O. Walter, *Archäol. Funde in Griechenland*, AA 1942, σ. 110-111), κτίσμα στό οἰκόπεδο Γέρου, δηλαδή στήν πλατεία Γεωργίου Α' (βλ. ἐδῶ Εἰκ. 3 καί Ἐ. Τουλοῦπα, *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 240-241, πίν. 286α-286β). Τέλος, ἔχει ἐντοπισθεῖ καί «βυζαντινό» νεκροταφεῖο, ὅπως προκύπτει ἀπό παλιά πράξη χαρακτηρισμοῦ του ὡς διατηρητέου (ΦΕΚ 68/26-4-1921).

3. Γιά τήν ἱστορία καί τή μνημειακή τοπογραφία τῆς Λειβαδιάς στά μεσοβυζαντινά χρόνια δέν ὑπάρχει καμιά ἐργασία καί τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Γιά τήν τελευταία ὁμως περίοδό της ὑφίσταται ἐργασία τοῦ γράφοντος (Ἀρχαιοτήτες καί μνημεῖα τῆς προεπαναστατικῆς Λειβαδιάς), στήν ὁποία ἐντοπίζονται καί παρουσιάζονται συγκεκριμένα μνημεῖα τῆς πόλης τοῦ τέλους τοῦ 18ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. Ἡ ἐργασία αὐτή παρουσιάστηκε τό 1984 στό ΕΜΠ, στά πλαίσια τῶν μαθημάτων ἐμβάθυνσης Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καί ἔχει ἤδη δοθεῖ γιά δημοσίευση.

4. Rubio y Llunch, *Περί τῶν καταλανικῶν φρουρίων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος*, μετ. Γ. Μαυράκη, Ἀθήναι 1912, σ. 18-36, *Ant. Bon, Forteresses médiévales de la Grèce centrale*, BCH 61 (1937), εἰκ. 32-39, σ. 194-206, πίν. XVIIIB, XVIII, XXI, Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 16 (1960), σ. 155, *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 210 καί πίν. 218-220, *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 227, Koder - Hild, ὁ.π., καί Ἰω. Σφηκόπουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα καί πύργοι στή Ρούμελη*, Ἀθήναι 1981, σ. 41-54. Γιά τή λεγόμενη κρύπτη τῆς Ἀγίας Βαρβάρας στό κάστρο, βλ. Llunch, ὁ.π., σ. 34, Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 16 (1960), σ. 155, Koder - Hild, ὁ.π. Ἡδη, στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., τό κάστρο δέ χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς Τούρκους. Βλ. J.C. Hobhouse, *A Journey through*

ἀκμάσει στήν τουρκοκρατία⁵ καί, ιδίως, στήν ὕστερη περίοδο τῆς τελευταίας⁶.

Ὅ,τι γνωρίζαμε γιά τό λεβαδεικό αὐτό μνημεῖο περιοριζόταν στό σχέδιο τῆς κύριας ὀψης ἑνός ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους τοῦ ἐσωτερικοῦ του, ἡ ἐπισήμανση τοῦ ὁποίου ἀναγόταν στή δεύτερη μόλις δεκαετία τοῦ ἑκατοντάχρονου ἤδη δίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας ἡ τότε δράση ταυτιζόταν μέ τίς προσωπικές προσπάθειες καί ἀγῶνες τοῦ ἀνθρώπου πού τήν ἱδρυσε, τοῦ Γεωργίου Λαμπάκη, στή μνήμη τοῦ ὁποίου ἄς γίνει αὐτή ἡ ἐργασία μικρή προσφορά.

Ὁ Λαμπάκης ἐπισκέπτεται τή Λειβαδιά στίς 10-11 Ὀκτωβρίου 1904⁷, κατά τή διάρκεια τῶν πολυήμερων ἐκείνων περιοδειῶν του γιά τήν καταγραφή, φωτογράφηση ἢ καί διάσωση ἑνός ἐγκαταλειμμένου καί σχεδόν παραπεταμένου ὕλικου, πού θά ἀποτελέσει ἀργότερα τόν πυρήνα τοῦ Χριστιανικοῦ καί Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας.

Ἡ ἀναφορά του στό ἐρειπωμένο ἤδη μνημεῖο περιορίζεται στήν ἐπεξήγηση τοῦ σχεδίου ἀποτύπωσης τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς μιᾶς πλάκας θωρακίου τέμπλου, μήκ. 0,87 καί ὕψ. 0,65 μ. (Εἰκ. 1). Πρόκειται, σημειώνει, γιά ἓνα «θωράκιον ἰ'-ια' αἰῶνος, ὅπερ εὑρομεν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῆς Παναγίας παρὰ τό Τροφώνιον ἐν Λεβαδείᾳ, λόγου ἄξιον διὰ τήν πλοκήν τοῦ κοσμήματος⁸».

Τό δημοσιευμένο σχέδιο, πού πιθανῶς ἀποδίδει μόνο τά περιγράμματα τοῦ ἀνάγλυφου «κοσμήματος» τοῦ θωρακίου, δείχνει ἓνα ὀρθογώνιο μέ περιθώριο τριγύρω, φαρδύτερο μόνο κατά μήκος τῆς μιᾶς μακριᾶς του πλευρᾶς, προφανῶς ἐκείνης μέ τήν ὁποία γινόταν ἡ στερέωσή του στό στυλοβάτη. Ἡ κύρια ὀψη του εἶναι διακοσμημένη μέ τήν ἀτέρμονη κίνηση

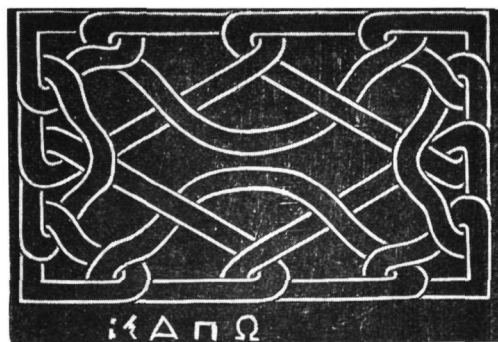
Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople during the Years 1809 and 1810, London 1813, σ. 264. Πρὸβλ. καί Simone Pomardi, *Viaggio nella Grecia fatto negli anni 1804, 1805 e 1806*, 1, Roma 1820, σ. 71 καί 82.

5. Ἀποστ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Α', Θεσσαλονίκη 1961, σ. 208 καί 216, Σπ. Ἀσδραχᾶς, Ἑλληνική κοινωνία καί οἰκονομία, ΙΗ' καί ΙΘ' αἰῶνες, ἔκδ. «Ἑρμῆς», Ἀθήνα 1982, σ. 368, σημ. 19. Νέα στοιχεῖα γιά τόν πληθυσμό τῆς περιοχῆς καί τή φορολογία του παρουσίασε σέ ὁμιλία του (24-11-1983) στό ΕΜΠ ὁ λέκτορας ΕΜΠ Δημ. Καρύδης (ἀδημοσίευτη).

6. Βλ. ὑπόσημ. 3. Ὅπως δείχνω σ' αὐτή τή μελέτη, ἀπό τή διασταύρωση τῶν στοιχείων πού δίνουν πολλοί ξένοι ἐπισκέπτες τῆς πόλης, ἡ Λειβαδιά εἶχε στά 1810, 1.500-1.600 σπίτια καί 10.000-11.000 κατοίκους, ἀπό τοὺς ὁποίους μόνο οἱ 800-1.000 ἦταν Τοῦρκοι.

7. ΔΧΑΕ, περ. Α' (1906), σ. 10 καί 13: «Ἐπανελθόντες ἐν Ἀθήναις, μετὰ μικράν ἀνάπαυαν, ἐξητάσαμεν τήν Λεβαδειάν (10-11 Ὀκτωβρίου)».

8. Ὁ.π., σ. 14. Δέ διευκρινίζει μέ σαφήνεια ἂν τό θωράκιο ἀνήκε στοῦ τέμπλου τῆς ἐρειπωμένης ἐκκλησίας. Μέ ἀσάφεια εἶδαν τήν ἀναφορά αὐτή καί οἱ Koder - Hild, ὁ.π., πού δέν πρόσεξαν τό ἐπιθετο «ἀρχαῖον» τοῦ Λαμπάκη, μέ ἀποτέλεσμα ἡ δική τους καταχώριση νά εἶναι ἀκόμη ἀσαφέστερη («In der Ruine einer Marienkirche...»).

Εικ. 1. Σχέδιο αποτύπωσης μαρμαρίνης πλάκας θωρακίου από τό τέμπλο τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας στή Λειβαδιά (Γ. Λαμπάκης).

μιᾶς ἀπλῆς, ὀρθογωνικῆς διατομῆς (:) ταινίας, πού δημιουργεῖ ἓνα μεγάλο ρόμβο καί δυό ἐφαπτόμενα στό μέσο του μεγάλα ἡμικύκλια μέ καμπυλωμένα ἄκρα, τά ὁποῖα, ὅπως καί οἱ γωνίες τοῦ ρόμβου, δένονται μέ κόμπους σ' ἓνα ὀρθογωνικό πλαίσιο πού σχηματίζεται ἀπό τήν ἴδια αὐτή ταινία.

Μιά ἔρευνα στό φωτογραφικό ἀρχεῖο Λαμπάκη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἔδειξε ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε σχετικό μέ τήν ἴδια τή Λειβαδιά⁹ καί τό ἴδιο ἄκαρπο ἀποτέλεσμα εἶχαν καί οἱ ἔρευνες στίς συλλογές ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τοῦ ἴδιου Μουσείου¹⁰ ἀλλά καί ἐκείνων τῆς Θήβας καί τῆς Χαιρώνειας¹¹. Ἡ πιθανότερη ἐκδοχή εἶναι ὅτι, ἤδη ἀπό τήν ἐπίσκεψη Λαμπάκη ἢ λίγο ἀργότερα, τό θωράκιο μεταφέρθηκε στήν ἀρχαιολογική συλλογή τῆς Λειβαδιάς¹². Πράγματι, σέ πρωτόκολλο παραλαβῆς καί παράδοσης τῆς τελευταίας, τοῦ τέλους τοῦ 1938¹³, καταχωροῦνται καί τά ἀριθ. 35-39 ἀρχαῖα, πού φέρονται ὅλα νά εἶναι βυζαντινά, πλὴν ἑνός πού φαίνεται

9. Τά ἀρνητικά μέ ἀριθ. 2183 καί 6661 πού καταγράφονται στόν κατάλογο Λαμπάκη στήν ἐνότητα «Λεβάδεια» ἀναφέρονται στόν "Όσιο Λουκά.

10. Εὐχαριστῶ καί ἀπό ἐδῶ τῇ Διευθύντρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Μ. Ποταμιάνου καί τίς συνεργάτριές της γιά τή βοήθειά τους στίς ἐκεῖ ἔρευνές μου.

11. Ὅφειλω εὐχαριστίες στήν ἀρμόδια Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀ. Ἀνδρειωμένου γιά τίς διευκολύνσεις στά Μουσεία τῆς Θήβας καί τῆς Χαιρώνειας, στά ὁποῖα ὑπάρχουν ἄλλα γλυπτά καί ἀρχιτεκτονικά μέλη πού προέρχονται ἀπό τή Λειβαδιά.

12. Αὐτή συγκροτήθηκε στά τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα γιά νά περιλάβει τά προερχόμενα ἀπό τήν πόλη ἀρχαῖα. Βλ. ΑΔ 7 (1891), σ. 91. Ἀπό τή σύστασή της, μέχρι καί μετά ἴσως τόν πόλεμο, ἡ συλλογή στεγάστηκε σέ διάφορα (ἐνοικιαζόμενα) οἰκήματα τῆς πόλης ἢ κτίρια δημόσιων ὑπηρεσιῶν καί φαίνεται πῶς ὑπεύθυνός της ἦταν συνήθως ὁ ἐκάστοτε διοικητής τῆς Χωροφυλακῆς Λειβαδιάς.

13. Τό πρωτόκολλο αὐτό, ἀντίγραφο τοῦ ὁποίου ἔχω στά χέρια μου ἀπό τό προσωπικό ἀρχεῖο τοῦ πατέρα μου, ἔχει ἡμερομηνία 11-11-1938 καί ὑπογράφεται ἀπό τόν Ἐφορο Θηβῶν Δ. Χωραφᾶ καί τό Διοικητή Χωροφυλακῆς Βοιωτίας Δημ. Δρακόπουλο. Σέ σχετική ἐπεξήγηση, ἀναφέρεται ὅτι μερικά ἀπό τά ἀρχαῖα προέρχονταν ἀπό τό οἰκόπεδο Χρυσικοῦ στήν ὁδὸ Μπουφίδου, ἀπέναντι ἀπὸ τήν Κεντρικὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη.

πώς ἀνῆκε σέ ἄγνωστο φραγμικό ἢ καταλανικό μνημεῖο τῆς πόλης¹⁴. Ἀνάμεσα πάντως σ' αὐτά, ὑπῆρχαν καί «τμήματα θυζαντινῶν παραθύρων μικρά», καθὼς καί τό «ἤμισυ σχεδόν μικροῦ θυζαντινοῦ διαχωρίσματος», πού πιθανότατα ἀνῆκαν στήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας¹⁵, ἀφοῦ, καθὼς θά δοῦμε, τό μνημεῖο διέθετε καί διαφράγματα στά παράθυρα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου του. Δυστυχῶς, ἡ τύχη τῶν ἀρχαίων τῶν ἀριθ. 36-39 τοῦ πρωτοκόλλου αὐτοῦ¹⁶ δέ μαρτυρεῖται, ἀπό τά σχετικά ἔγγραφα, μετὰ τήν ἀνοίξη τοῦ 1941¹⁷.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ παλιότερη γραπτή μαρτυρία γιά τήν ὑπαρξη μιᾶς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας μέσα στή Λειβαδιά ὀφείλεται στούς Spon καί Wheler, πού ἐπισκέπτονται τήν πόλη τό 1675¹⁸. Τήν ἀναφέρουν μαζί μέ ἄλλες δύο ὡς μιὰ ἀπό τίς κυριότερες ἐκκλησίες τῆς¹⁹, ἐνῶ μιὰ τέταρτη εἶχε καί πρὶν μερικά χρόνια²⁰ καί μιὰ πέμπτη, τόν Ἅγιο Γεώργιο, τῇ δοῖσκουν

14. Πρόκειται γιά τόν ἀριθ. 34, πού φέρεται ὅτι εἶναι «ἐνετικόν ὑπέρθυρον».

15. Πρόκειται γιά τοὺς ἀριθ. 39 καί 37, ἀντίστοιχα. Δέν ἀποκλείεται καί τό «ἐπύκρυνον μικροῦ θυζαντινοῦ κιονίσκου» (ἀριθ. 33) νά ἀνῆκε, ἐπίσης, στό ἴδιο μνημεῖο.

16. Στίς 12-11-1938, μέ πρωτόκολλο πού ὑπογράφεται ἀπό τόν Δ. Χωραφά καί τόν πατέρα μου, Εὐστάθιο Γ. Δημακόπουλο, καθηγητῇ (φιλόλογο) τότε στό Γυμνάσιο Λειβαδιάς καί ἀπό τό 1938 ἔκτακτο Ἐπιμελητῇ Ἀρχαιοτήτων, ἡ συλλογή παραδίδεται στόν τελευταῖο. Στή σελίδα 3 τοῦ πρωτοκόλλου ἀναφέρονται τά ἑξῆς: «Τ' ἀνωτέρω ἀντικείμενα κατεγράφησαν λεπτομερῶς ἐν τῷ καταλόγῳ πλὴν τῶν γλυπτῶν ἅτινα φέρουσιν ἐν τῷ παρόντι καταλόγῳ ἀριθμόν 36, 37, 38 καί 39». Προφανῶς, ὁ Χωραφάς εἶχε καταγράψει τά ἀριθ. 1-35 ἀρχαῖα σέ κάποιο ἀναλυτικό κατάλογο, ὁ ὁποῖος ὁμως δέν ταυτίζεται μέ κανένα ἀπό τά βιβλία καταλόγων τοῦ Μουσείου Θηβῶν, ἐνῶ δέν ὑπάρχει κατάλογος στό Μουσεῖο τῆς Χαιρώνειας. Τό περιεχόμενο τοῦ πρωτοκόλλου αὐτοῦ βλ. σέ παράρτημα τῆς μελέτης, ὑπόσημ. 3.

17. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1941, μέ τή στράτευσί του, ὁ πατέρας μου παρέδωσε τή συλλογή στό Γυμνασιάρχη Καλόνυχο, ὅπως προκύπτει ἀπό σχετικό πρωτόκολλο παράδοσης καί παραλαβῆς, πλὴν τῶν ἀρχαίων 36-39, πού ἀφέθηκαν στό οἶκῳ ὅπου στεγάζονταν, ἐνῶ ὅλα τά ὑπόλοιπα φαίνεται πὺς μεταφέρθηκαν στό Γυμνάσιο τῆς πόλης. Τί ἀπέγιναν κατὰ τήν Κατοχή ἢ μετὰ τήν ἀπελευθέρωση μοῦ εἶναι ἄγνωστο, καθὼς κανένα σχετικό στοιχεῖο, μετὰ τόν Ἀπρίλη τοῦ 1941, δέν ἐντοπίζω στό προσωπικό ἀρχεῖο τοῦ πατέρα μου.

18. Ἡ περιεκτικότερη ἀναφορά στοὺς δύο περιηγητές, στά ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα τοῦ καθενός, στίς δημοσιεύσεις κτλ. εἶναι τοῦ David Constantine, *Early Greek Travellers and the Greek Ideal*, Cambridge 1984, σ. 7-33.

19. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 par Jacob Spon et George Wheler*, 2, Lyons 1678, σ. 85. Τό ἐνδιαφέρον γιά τίς ἐκκλησίες ὀφειλόταν στόν Wheler, πού εἶχε πολὺ λιγότερο ἀπὸ τό γιατρό Spon ἐνδιαφέρον γιά τίς προχριστιανικές ἀρχαιοτήτες, βλ. Constantine, ὁ.π., σ. 33. Οἱ δύο περιηγητές, ἐκτός ἀπὸ τήν Παναγία, ἀναφέρουν, ὡς κυριότερες ἐκκλησίες, τήν Ἁγία Ἄννα καί τόν Ἅγιο Γεώργιο.

20. Spon, ὁ.π. Οἱ περιηγητές εἶχαν τήν πληροφορία ὅτι ἡ καμένη αὐτή (λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τό 1676) ἐκκλησία ἦταν ἀφιερωμένη στόν Ἅγιο Δημήτριο. Φαίνεται, ὁμως, ὅτι ἀργότερα ἡ ἐκκλησία ξανακτίστηκε ἢ ἐπισκευάστηκε, γιατί μέχρι τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1910 ἡ τίς ἀρχές τοῦ '20 στή Λειβαδιά σωζόταν μιὰ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στή θέση τῆς σημερινῆς. Πράγματι, ἀπὸ τήν ἐγγραφὴ ἀριθ. 263 στόν κατάλογο τοῦ Μουσείου Θηβῶν, καταχωρεῖται, τό «θέρος 1922», τό κάτω μέρος ἐνεπίγραφης στήλης, τό ὁποῖο προερχόταν «ἐκ φιλίας ἐκκλησιδίου Ἁγ. Δημητρίου ἀρτίως ἀνεκτισμένου».

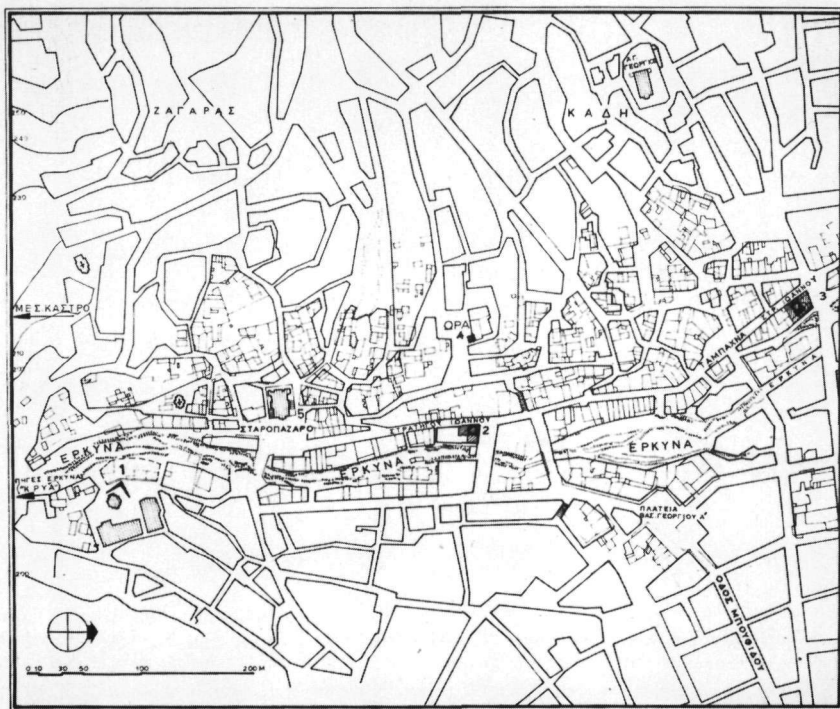

Εἰκ. 2. Χαρακτικό τοῦ C. Laplante ἀπὸ σχέδιο τοῦ Sahid, μέ παράσταση τῆς κηδεῖας τοῦ ἐπισκόπου Θηβῶν καί Λεβαδείας Ἀβραμίου Ἀναγνώστου († 1858) ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Λειβαδιάς.

νά ᾗχει μετατραπῇ σέ τζαμί²¹. Γιά καμιά ὅμως ἀπ' αὐτές δέν προσδιορίζουν τὴν ἀκριβή της θέση.

Ἐντελῶς ὅμως ἀπροσδόκητα, οἱ πενιχρότατες αὐτές γνώσεις μας γιὰ τὸ χαμένο μνημεῖο τῆς Λειβαδιάς αὐξάνονται κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν ἐπισήμανση καί ἀξιοποίηση πού θά ἐπιχειρήσουμε ἐδῶ ἐνός πολύτιμου σχεδίου (Εἰκ. 2). Πρόκειται γιὰ χαρακτικό τοῦ C. Laplante, βασισμένο σέ σχέδιο ἢ σκίτσο ἐνός καλλιτέχνη πού τὸ ὑπογράφει μέ τὸ ὄνομα Sahib, πού δημοσιεύεται, μαζί μέ ἄλλες ἀπεικονίσεις περιοχῶν ἢ συγκεκριμένων μνημείων καί κτιρίων

21. Πρόκειται, ἀναμφίβολα, γιὰ τὸ τζαμί τῆς συνοικίας τοῦ Ζαγαρά, πού βρισκόταν λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ σημερινό ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου. Τὸ τζαμί διακρίνεται καλὰ σὲ ἀποψη τῆς Λειβαδιάς (c. 1810). Βλ. Gerhart Rodenwaldt, O. M. von Stackelberg, *Der Entdecker der griechischen Landschaft*, München-Berlin 1959, εἰκ. 11. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει ὁ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, 2, London 1835, σ. 129, ὁ ὁποῖος διευκρινίζει ὅτι τὸ τζαμί βρισκόταν «ἐπάνω σ' ἓνα λόφο κοντὰ στοῦ φρούριου». Ὁ Leake, ἀναζητώντας μιά ἐπιγραφή, τὴ βρῖσκει νά ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀνώφλι στό ἀνοιγμα εἰσόδου στό μιναρὲ τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Ζαγαρά, πού ἦταν (παλαιότερα) ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου.

Είχ. 3. 'Απόσπασμα του ισχύοντος σχεδίου της Λειβαδιάς. 1: ἐκκλησία τῆς Παλιᾶς Παναγίας (μέ τό βέλος κοντά στήν ἐκκλησία σημειώνεται ἡ θέση τοῦ ζωγράφου Sahib κατά τήν κηδεία τοῦ ἐπισκόπου Ἀβραμίου, τό 1858), 2: τζαμί Γαζή Ὁμέρ Μπέη, 3: τζαμί Ταμπάχνας, 4: Ὡρα (πύργος ρολογιοῦ, κτισμένος στή θέση ἀνάλογου πύργου τῆς ὕστερης τουρκοκρατίας), 5: μητροπολιτικός ναός Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (ἔχει κτιστεῖ στή θέση τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Σταροπάζαρου).

τῆς Λειβαδιάς, σέ πλούσια εἰκονογραφημένη γερμανική ἔκδοση τοῦ 1882²², στό κείμενο τῆς ὁποίας περιγράφονται καί πολλοί ἄλλοι ἑλληνικοί τόποι καί πόλεις πού εἶχε ἐπισκεφθεῖ ὁ συγγραφέας του Amand von Schweiger - Lerchenfeld, πρὸς τά τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνα ἢ τίς ἀρχές τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου Α' ²³. Ὁ Amand von Schweiger-Lerchenfeld ἀναφέ-

22. Amand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld, *Griechenland in Wort und Bild. Eine Schilderung des hellenischen Königsreiches*, Leipzig 1882, εἰκ. ἔναντι σ. 138.

23. Ἡ Shirley Weber, *Voyages and Travels in the Near East made during the XIX Century*, Princeton N.J. 1952, σ. 215, ἀριθ. 1196, δέν ἀναφέρει πότε ἔκανε ὁ συγγραφέας τήν περιήγησή του στό τότε ἑλληνικό κράτος. Ὅμως, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν ἀναφορά τοῦ

ρεται έκτενῶς στή Λειβαδιά καί ἡ μνεΐα πού κάνει γιά ἓνα τζαμί τῆς τελευταΐας πού εἶχε πρόχειρα μετατραπεῖ σέ ἐκκλησία, ἀναφορά πού συνοδεύεται ἀπό ἄλλο χαρακτηριστικό τοῦ C. Laplante, βοήθησε, χάρι καί στά ἀπομένοντα ἐρείπια τοῦ κτιρίου αὐτοῦ, νά ἐντοπισθεῖ τό τζαμί τῆς Ταμπάχνας (Εἰκ. 3, ἀριθ. 3) καί νά ἐκπονηθοῦν σχέδια ἀναπαράστασής του²⁴.

Ὁ Schweiger-Lerchenfeld ἐπεξηγεῖ τό σχέδιο Sahib ὡς «Eine Begräbniss in Livadhia», ἐρμηνεΐα γεγονότος πού εἶναι δέβαια αὐτονόητο μέ τήν πρώτη ματιά. Ὁ καλλιτέχνης ἀποδίδει μέ ἐνάργεια τήν κηδεΐα ἐνός ἐπίσημου προσώπου, διαπίστωση πού ὀφείλεται ὄχι τόσο στήν παρουσία πέντε κληρικῶν ἀλλά στήν ὑπαρξη μιᾶς ὁμάδας ἐνοπλῶν φουστανελοφόρων, πού προφανῶς ἀποτελοῦν τή στρατιωτική συνοδεία τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ ἀπό μιᾶ μικρή μέν ἀλλά γοητευτική ἐκκλησία, τό ἐντυπωσιακό τῆς ὁποΐας ὁδηγεῖ τελικά τή ματιά πρὸς τόν τροῦλο τῆς καί τό ὀκαγωνικό του τύμπανο. Μερικὲς λεπτομέρειες πού σχετίζονται μέ τήν τοπική συνήθεια νά προσφέρονται «ψυχούδια», μικρά στρογγυλά ψωμάκια, μετὰ τόν ἐνταφιασμό, ὁδηγοῦν στήν περιγραφὴ μιᾶς κηδεΐας στή Λειβαδιά, πού εἶχε παρακολουθήσει ὁ Γάλλος διπλωματικός Henri Belle²⁵ μεταξύ τοῦ 1875 καί τοῦ 1878²⁶, πολὺ ἀργότερα δηλαδή ἀπὸ τήν εἰκονιζόμενη ἐδῶ κηδεΐα, καθὼς θά δοῦμε σέ λίγο.

Γιὰ τή χρονολόγηση τοῦ εἰκονιζόμενου ἀπὸ τόν Sahib γεγονότος βοήθησε ὅμως μιᾶ σχετική ἐρευνα στά Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους²⁷. Πράγματι, ἀπὸ αἴτημα πού ἀπευθύνουν πρὸς τόν Ὁθωνα στίς 9 Ἰανουαρίου 1856²⁸ τρεῖς σημαντικοὶ παρὰγοντες τῆς πόλης, μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι καί ὁ ἐπίσκοπος Θηβῶν καί Λεβαδεΐας Ἀδράμιος²⁹, μαθαίνουμε ὅτι ἡ «Ἐλλειψις κεντρικοῦ Ναοῦ ἐν τῇ πόλει Λεβαδεΐας, καθισταμένη ὁσημέραι ἐπαισητοτέρη, ἐπέφερε τέλος τήν ἀπόφασιν παρὰ τῶν ἀρμοδίων προσώπων τοῦ ν' ἀναπληρωθῇ

τελευταίου στό σημερινό μητροπολιτικό ναό τῆς Λειβαδιάς, σ. 139-140 («Die neue Hauptkirche stammt aus allerjüngster Zeit und wurde mit bedeutendem Kostenaufwande hergestellt, enttäuscht aber durch ihre Nüchternheit» (!), ἡ ἀφιξή του στήν πόλη πρέπει νά ἔγινε ὅταν εἶχε ἤδη ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐκκλησία, δηλαδή κατὰ τή δεκαετία τοῦ 1860.

24. Βλ. τή μελέτη, ὑποσημ. 3.

25. Henri Belle, *Trois années en Grèce*, Paris 1881, σ. 156-157.

26. Βλ. Weber, ὁ.π., σ. 152, ἀριθ. 813.

27. Εὐχαριστῶ καί ἀπὸ δῶ τῇ Διευθύντρια τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους κ. Μ. Χαιρέτη γιὰ τή βοήθειά της κατὰ τήν ἐρευνά μου στό σχετικό ὑλικό.

28. Βρίσκεται στό Ἀρχεῖο Ὁθωνος, Ἐκκλησιαστικό, L, φ. 6.

29. Οἱ ἄλλοι δύο πού ὑπογράφουν τήν αἴτηση αὐτὴ εἶναι ὁ Φῖλων Φῖλωνος (1813-1895), Ἀντιπρόεδρος τῆς Βουλῆς, καί ὁ Ἀντ. Γεωργαντᾶς (1799-1884), ἀγωνιστής. Βλ. Τάκης Λάμπας, *Λειβαδιά καί Λειβαδίτες* στό Εἰκοσιένα, Ἀθήνα 1971, σ. 106-109 καί 113-123, ἀντίστοιχα.

δι' οἰκοδομῆς ὅσον οἶον μεγαλοπρεποῦς καί καταλλήλου καί ἤδη ἤρξατο αὕτη καί προβαίνει μεθ' ὅλην τὴν ἐντέλειαν³⁰». Τὰ ἀνάκτορα, μετὰ ἀπὸ καθυστέρηση 16 μηνῶν, στέλλουν τὴν αἴτηση στό Ὑπουργεῖο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ζητώντας ἀπάντηση σέ συγκεκριμένα ἐρωτήματα, προκειμένου νά ἀποφασισθεῖ ἡ αἰτούμενη οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ Ὁθωνα³¹ γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ «μεγαλοπρεποῦς» ναοῦ. Ὁ ἀρμόδιος ὑπουργός Χ. Χριστόπουλος, ἀπαντώντας μετὰ ἀπὸ λίγες ἡμέρες (23-5-1857)³², ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στίς τρεῖς ἐκκλησίες πού λειτουργοῦν στίς συνοικίες τῆς πόλης γιὰ νά ἐξυπηρετήσουν μόνον τίς 600 ἀπὸ τίς 1000 οἰκογένειες τοῦ πληθυσμοῦ τῆς³³, δίνει τίς ἐξῆς ἐνδιαφέρουσες, ἐμμέσως, καί ἐμᾶς πληροφορίες: «ὁ νῦν ἀνεγειρόμενος ναός κεῖται ἐν τῷ κέντρῳ τῆς πόλεως. ἦτο πρότερον Ντζαμί μικρᾶς ἐκτάσεως καί χωρητικότητος καί μετεποιεῖται εἰς Ἐκκλησίαν τό κατ' ἀρχάς εἰς ταύτην τὴν θέσιν, καί διὰ τὴν σμικρότητα καί διὰ τὴν παλαιότητα κατεδαφισθείσης, γίνεται νῦν ἡ ἀνέγερσις ναοῦ μεγαλοπρεποῦς καί ἱκανοῦ νά χωρήσῃ τό ὑπόλοιπον τῶν κατοίκων τῆς πόλεως ἐνοριτῶν αὐτοῦ, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς συμποσοῦται εἰς 400 οἰκογενείας». Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ τό σημερινό μητροπολιτικό ναὸ τῆς Λειβαδιᾶς, τὴν ἐκκλησίαν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου³⁴ (Εἰκ. 3, ἀριθ. 5), πού ἄρχισε νά κτίζεται λίγο καιρὸ πρὶν ὑποβληθεῖ ἡ αἴτηση πρὸς τὸν Ὁθωνα γιὰ οἰκονομική ἐνίσχυση, δηλαδή μέσα στό 1855. Στὴ θέση του, λοιπόν, ὑπῆρχε τό τζαμί τοῦ Σταροπάζαρου, τό ὁποῖο, ὅπως καί τό προηγούμενο τῆς Ταμπάχνας, ἀλλὰ καί οἱ ἐκκλησίες, ὅπως θά φανεῖ σέ λίγο, ἔμειναν ἄθικτα ἀπὸ τὴν πυρπόληση τῆς Λειβαδιᾶς ἀπὸ τοὺς Κιοσέ Μεχμέτ καί Ὁμέρ Βρυώνη (26-6-1821)³⁵ καί τίς ἄλλες καταστροφές πού ἔπαθε ἡ μέχρι τότε ἀκμαία αὐτὴ πόλη μέσα στό καλοκαίρι τοῦ 1821³⁶.

Οἱ παραπάνω πληροφορίες ὁδηγοῦν, ἐπίσης, στό συμπέρασμα ὅτι γιὰ ὅσα χρόνια μετὰ τό 1855 κράτησε ἡ ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς, θά

30. Ὁ.π., φ. 1γ. Οἱ τρεῖς αἰτούντες ἦταν ἐξουσιοδοτημένοι ἀπὸ τό δημοτικό συμβούλιο.

31. Αὐτό προκύπτει ἀπὸ σημείωση στό πάνω ἀριστερὸ τοῦ φ. 1γ τῆς αἴτησης μετ' ἡμερομηνία 5 Μαΐου 1857.

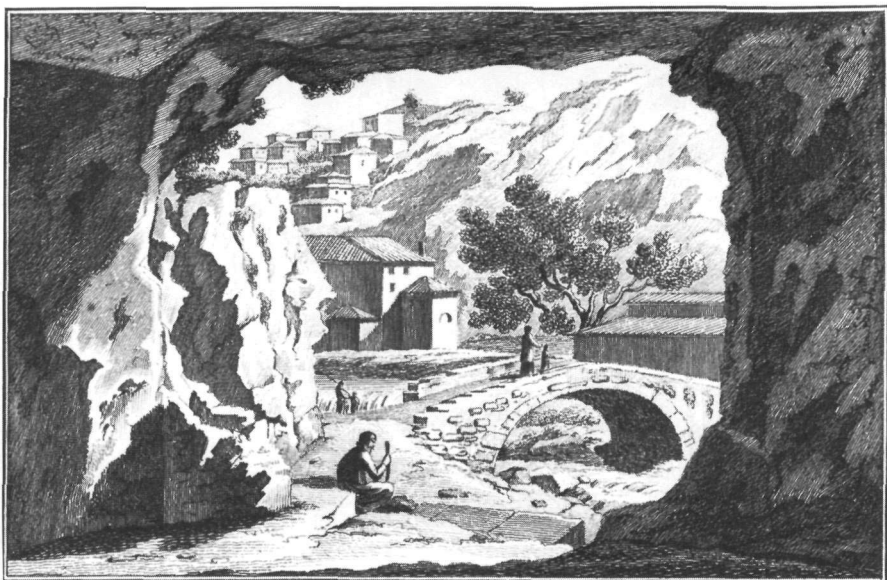
32. Τό ἔγγραφο βρίσκεται στὸν ἴδιο φάκελλο μετ' ὁ προηγούμενο.

33. Φ. 1γ.

34. Σύμφωνα μετ' ὁ ἴδιο ἔγγραφο τοῦ Χριστόπουλου (φ. 2γ) οἱ κάτοικοι τοῦ κέντρου τῆς πόλης εἶχαν συγκεντρώσει μέρος τῆς προϋπολογιζόμενης δαπάνης.

35. Σπυρ. Τρικούπης, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, 6' ἐκδ., 2, Λονδίνο 1860, σ. 2-3. Ἀναλυτικότερη περιγραφή κάνει ὁ Διον. Κόκκινος, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, 2, Ἀθῆναι 1932, σ. 39.

36. Κατὰ τὸν Κόκκينو, ὁ.π., 3, σ. 174, ὁ Ὁδ. Ἀνδροῦτσος ἀργότερα «ἔκαυσε τὰ σπίτια πού εἶχαν διασωθεῖ ἔως τότε».

Εἰκ. 4. Χαρακτικό σχεδίου τοῦ Sim. Pomardi, πού ἔχει γίνει ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ λαξευτοῦ στό δρόμο θαλάμου λατρευτικῶν δειπνῶν ἢ μυστικῶν ἱεροπραξιῶν, στό χωρὸ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Τροφωνίου. Παριστάνεται τμήμα τῆς κοίτης τῆς Ἑρκυνας καί περιοχὴ τῆς πόλης κοντὰ στὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας.

πρέπει νά χρησιμοποιοῦσαν κάποια ἄλλη, ὁσοδήποτε μικρὴ ἀλλὰ μέσα ἢ κοντὰ στό κέντρο τῆς πόλης, προκειμένου μάλιστα γιὰ τὴν τέλεση τῆς κηδείας ἑνὸς ἐπίσημου προσώπου. Τὴν ιδιότητα ὅμως τοῦ τελευταίου φανερῶνει μιὰ προσεκτικὴ παρατήρηση τοῦ εἰκονιζόμενου ἀπὸ τὸν Sahib νεκροῦ. Πράγματι, βλέπει κανεῖς ὅτι φέρει μίτρα. Δέν ὑπάρχει καμιὰ, πιστεύω, ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Ἀδράμιο Ἀναργύρου (1852-1858), πού πέθανε στὰ 1858³⁷, πρὶν συνεπῶς προλάβει νά ἐγκαινιάσει τὸ μητροπολιτικὸ ναό, στὸν ὁποῖο καὶ θά εἶχε γίνει ἡ κηδεία του, ἂν τυχόν καὶ εἶχε τελειώσει νωρίτερα. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Sahib βρέθηκε ἢ στάλθηκε στὴ Λειβαδιά ἀκριβῶς τὴν ἡμέρα τῆς κηδείας τοῦ Θηδῶν καὶ Λεβαδείας καί, κατὰ συνέπεια, ἡ ἐκκλησία πού περιλαμβάνεται στό σχέδιό του παριστάνε-

37. Βλ. πρῶην Λήμνον, Βασιλείου Ἀτέση, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, Ἀθῆναι 1975, σ. 92.

Εικ. 5. Λειβαδιά. Ἡ νότια πλευρά τῆς ἐκκλησίας τῆς Παλαιᾶς Παναγίας.

ται ὅπως ἀκριβῶς ἦταν στά 1858, ἓνα κτίριο δηλαδή σῶο καί ἀκέραιο χωρίς ἴχνη ρωγμῶν ἢ ἄλλων βλαβῶν. Ἡ γενική του μορφή, σέ συνδυασμό πρὸς ὅσα προαναφέρθηκαν δέν ἀφήνει ἀμφιβολίες ὅτι τό εἰκονιζόμενο κτίριο ταυτίζεται πρὸς τόν «ἀρχαῖο ναό» τοῦ Λαμπάκη, πού βρισκόταν «παρά τό Τροφώνιον», τῇ μικρῇ αὐτῇ ἀλλά ἐντυπωσιακῇ χαράδρᾳ, τὴν ὁποία διασχίζει ἡ Ἑρκυνα, τό ποτάμι τῆς Λειβαδιάς, πού ἔχει ἐκεῖ ἀκριβῶς καί τίς πηγές του καί ὅπου ὑπῆρχε καί τό παρόχθιο ἱερό καί ἄλλος τοῦ Τροφωνίου³⁸, τὴν περιοχὴ δηλαδή τῆς «Κρύας»³⁹, τόσο κοντινὴ ἄλλωστε στό Σταροπάζαρο καί τῇ θέσῃ τῆς ἀνεγειρόμενης τότε ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων (Εἰκ. 3). Τί εἶχε

38. Κατὰ τόν Νικ. Δ. Παπαχατζῆ, Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, 9 καί 10 (Βοιωτικά καί Φωικιά), Ἀθήνα 1981, σ. 247, σημ. 4, ὁ ναὸς τοῦ Τροφωνίου, τὰ ἄλλα μνημεῖα τοῦ ἱεροῦ, καθὼς καί τό ἱερό ἄλλος, θά πρέπει νά βρίσκονταν στὴν ἀριστερὴ ὄχθῃ τῆς Ἑρκυνας, στὴν περιοχὴ ὅπου ὁ μεγάλος πύργος τοῦ ὑπερκείμενου μεσαιωνικοῦ κάστρου. Τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς περιοχῆς βλ. ὁ.π., σ. 246, εἰκ. 247.

39. Ὡς «Κρύα» (ἢ) εἶναι σήμερα γνωστός ὁλόκληρος ὁ χώρος τῶν πηγῶν τῆς Ἑρκυνας, πρὸς Ν. τῆς πλατείας Ἀθ. Διάκου (βλ. Εἰκ. 3). Ἡ ὀνομασία φαίνεται πὼς ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὰ προεπαναστατικὰ χρόνια καί ὀφειλόταν στὴ μετατροπὴ σέ οὐσιαστικὸ τοῦ ἐπιθέτου πού

ὁμως μεσολαβήσει ἀκριβῶς, μεταξύ τοῦ 1858 καί τοῦ 1904, γιά νά μετατρα-
πεῖ τό μνημεῖο σ' ἕνα ἐρεῖπιο, παραμένει πρὸς τό παρὸν ἄγνωστο.

Ὁ ἀκριβής προσδιορισμός τῆς θέσης τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας εἶναι
σχετικά εὐκόλως. Πρόκειται γιά μιὰ βραχὴ πλαγιά, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τῇ
δεξιᾷ ὄχθῃ τῆς Ἑρκυνας, ὅπου καί στὰ προεπαναστατικά χρόνια, ὅπως
δείχνει σχετικό σχέδιο τοῦ Simone Pomardi (Εἰκ. 4), ὑπῆρχαν σπίτια⁴⁰.
Ἐκεῖ, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, δημιουργήθηκε ἕνα ἄνδηρο μέ τεχνητὴ
ἐπίχωση, πού διαμόρφωσε ἔτσι ἕνα ὀριζόντιο ἐπίπεδο, μέ τὴ βοήθεια
ἀναλημματικοῦ τοίχου, παράλληλου πρὸς τὴ φορὰ τῆς Ἑρκυνας. Στὴ θέση
αὐτή, ὑπάρχει σήμερα μιὰ μικρὴ, νεοκλασικοῦ ὕφους ἐκκλησία, μέ ἰδιότυπη
κάλυψη τοῦ κεντρικοῦ τῆς χώρου, ὅπου συναντῶνται οἱ τέσσερις κεραῖες
τοῦ σταυρικοῦ τῆς σχήματος (Εἰκ. 5)⁴¹, πού δημιουργεῖται χάρις ἀκριβῶς
στὴν ἐλαφρὰ προεξοχή τῶν τεσσάρων αὐτῶν κεραίων. Το κτίριο πρέπει νά
κτίστηκε μέσα στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἵωνα μας, προφανῶς μετὰ τό
1904, εἶναι κι αὐτό ἀφιερωμένο στήν Παναγία, ὀνομάζεται δέ Παλιά
Παναγιά, ὄνομα πού ὀφείλεται προφανῶς στήν ἀνάμνηση τοῦ προϋπάρ-
χοντος μνημείου. Βέβαια, κανένα ἀπὸ τά σπίτια πού σχεδιάζει ὁ Sahib γύρω
ἀπὸ τό τελευταῖο δὲ σώζεται σήμερα. Ὅμως, τό ἰσχύον καί τώρα σχέδιο τῆς
πόλης προβλέπει, δυτικά μὲν τῆς Παλιάς Παναγίας ἕνα οἰκοδομικὸ τετρά-
γωνο πού δέν εἶναι τώρα οἰκοδομημένο (μέ διακεκομμένη γραμμὴ στὴ θέση 1
τῆς Εἰκ. 3)⁴², ἐνῶ στὰ ἀνατολικά τῆς ἴδιας ἐκκλησίας ὑπάρχει ἕνα ἄλλο
οἰκοδομικὸ τετράγωνο σχήματος Γ, μέ μιὰ προεξοχή δηλαδή πρὸς τὴν
κατεύθυνση τῆς Παλιάς Παναγίας. Τό σχέδιο διατηρεῖ, γενικότερα, τὴν
κατάσταση πραγμάτων πού ὑπῆρχε ἀπὸ τὸν προηγούμενο αἰῶνα καί,
ἀσφαλῶς, καί τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο, τουλάχιστον σέ μερικές περιο-
χὲς τῆς πόλης. Ἀλλὰ καί στὸ σχέδιο Sahib βλέπει κανεὶς ἕνα διώροφο σπίτι,
πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τό μνημεῖο, τοῦ ὁποίου ἕνα τμήμα προεξέχει πρὸς τὴν
κατεύθυνση τοῦ μνημείου, ὅπου μάλιστα σημειώνεται καί ἡ ὑπαρξὴ λάθους

δινόταν σέ μιὰ ἀπὸ τίς πηγὲς τῆς Ἑρκυνας. Βλ. Leake, ὁ.π., σ. 126 καί Παπαχατζῆς, ὁ.π.,
σ. 254, σημ. 1.

40. Pomardi, ὁ.π., εἰκ. ἀέναντι σ. 81, πού τιτλοφορεῖται «Camera presso l'antro di
Trofonio». Ὅπωςδήποτε ἡ μαρτυρία τοῦ Pomardi ὅτι ἡ «camera conserva ancora debolissime
traccie di essere stata dipinta», συνδυαζόμενη πρὸς τό συζητούμενο ἐδῶ δυζαντινὸ μνημεῖο,
τόσο κοντινὸ του ἄλλωστε, ὅπως θά δοῦμε, δείχνει ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς «Κρύας» ἐξακολούθησε νά
σχετίζεται μέ τὴ λατρεία πιθανῶς καί ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδο. Βλ. καί ἀνάλογες
ἐντυπώσεις τοῦ Παπαχατζῆ, ὁ.π., σ. 247, σημ. 2, ὁ ὁποῖος μάλιστα δέν εἶχε ὑπόψη του τὴ
μαρτυρία τοῦ Pomardi καί ἔκρινε ἀπὸ πολὺ νεότερα μνημεῖα λατρείας πού ὑπάρχουν τώρα ἐκεῖ.

41. Δέν ὑφίσταται τροῦλος. Στὴ θέση τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ὑπάρχει μιὰ ἐλαφρὰ
ὑπερύψωση τῆς στέγης, πού μόλις ξεχωρίζει ἐξωτερικά.

42. Ὑπῆρχε ὁμως παλαιότερα καί τό συγκροτοῦσαν σπίτια πού θρίσκονταν κάτω ἀπὸ τό
σημερινὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο, στὴ δεξιᾷ ὄχθῃ τῆς Ἑρκυνας. Γιά τὴ μορφή καί χρῆση πού εἶχε ὁ
ὅλος χώρος στήν προεπαναστατικὴ περίοδο γίνεται λόγος σέ ἄλλῃ ἐργασία (βλ. ὑποσημ. 3).

Είκ. 6. Λειβαδιά. Μαρμάρινος κορμός κολόνας από την εκκλησία της Παναγίας, ὄρθια στερεωμένος στήν επίχωση ἀνδρήρου, μπροστά στή δυτική πλευρά τῆς ἐκκλησίας τῆς Παλιάς Παναγίας.

τοῦ καλλιτέχνη, πού μάταια προσπάθησε νά διορθώσει, ἐκ τῶν ὑστέρων, καθώς ἐμπλέκονται οἱ γραμμές τοῦ τελευταίου μέ τμήματα τῆς δόρειας πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας. Ἔχουμε, λοιπόν, ἔτσι καί μιᾶ ἀκόμη ἐπιβεβαίωση τῆς ἀκριβοῦς θέσης στήν ὁποία βρισκόταν τό μεσοβυζαντινό μας μνημεῖο.

Πρόσθετες ὁμως μαρτυρίες γιά τόν ἐντοπισμό αὐτό μᾶς δίνει καί ἡ ὑφιστάμενη σήμερα Παλιά Παναγιά. Πράγματι, στό κατώτερο τμήμα ὅλων τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου, πλὴν ἐκείνων τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ θραύσματα πλίνθων ἀπό τά ἐρείπια τῆς Παναγίας, ἐνῶ στό δῖλοδο παράθυρο τῆς νότιας πλευρᾶς του (Είκ. 6), τό πώρινο πλαίσιο του περιβάλλεται ἀπό ἀκανόνιστους λίθους, στοὺς ὁποίους ὁμως παρεμβάλλονται καί μερικά τοῦδλα, στήν προσπάθεια νά δημιουργηθεῖ μιᾶ ἀνακουφιστική ζώνη πάνω ἀπό τά δυό τοξωτά ἀνώφλια τῶν λοβῶν του. Προφανῶς, ἔχουμε καί πάλι χρήση τοῦ ὑλικοῦ τοῦ μεσοβυζαντινοῦ μνημείου. Τέλος, στό ἴδιο τό ἄνδρo, μπροστά ἀκριβῶς ἀπό τή δυτική πλευρά τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας, ἔξέχει, σέ ὕψος 1,10 μ. πάνω ἀπό τό χῶμα, μονόλιθος κορμός (Είκ. 6), κυκλικῆς διατομῆς, μέ ἐλαφρά μείωση καί ἐπάνω διάμετρο 0,275 μ., στοιχεῖα πού ἐπιτρέπουν τήν ταύτισή του μέ μιᾶ ἀπό τίς κολόνες στήριξης

τοῦ τρούλου τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου, δεδομένου ὅτι τό τελευταῖο, ὅπως προκύπτει ἀπό τό σχέδιο τοῦ Sahib ἀλλά καί τό θωράκιο πού δημοσίευσε ὁ Λαμπάκης, ἦταν μικρῶν διαστάσεων.

Στό σχέδιό του ὁ Sahib δείχνει, προοπτικά, τή δυτική καί τή βόρεια πλευρά τοῦ ναοῦ. Ἀπό τήν πρώτη, πού ἦταν στραμμένη πρὸς τήν κοίτη τῆς Ἑρκυνας, σχεδιάζεται μέ σαφήνεια ἡ πρόσοψη τῆς δυτικῆς κεραίας, καθὼς καί ἐκείνη τοῦ βορειοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος. Περιέργως, δέ διακρίνεται, ὅπως θά ἔπρεπε νά συμβαίνει ἀπό τή θέση στήν ὁποία φαίνεται πὼς στεκόταν ὁ καλλιτέχνης, ἡ ὄψη τοῦ νοτιοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος. Αὐτό θά μπορούσε νά σημαίνει εἴτε μιά σχεδιαστική παράλειψη εἴτε κάποια καταστροφή τοῦ τελευταίου πρὶν ἀπὸ τό 1858. Καί τοῦτο γιατί, κατά τά ἄλλα, τό μνημεῖο φαίνεται νά εἶχε ἓνα ὀρθογωνισμένο περιγράμμα, νά ἀνῆκε δηλαδή στὸν τύπο τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μέ τρούλο ναοῦ καί ὄχι σ' ἐκείνον τῶν ἐλεύθερων σταυρῶν. Αὐτό φαίνεται καθαρά ἀπὸ τήν εὐθυγραμμία τῆς μονόριχτης στέγης τοῦ βορειοδυτικοῦ γωνιαίου διαμερίσματος του καί τῆς δίριχτης στέγης τῆς βόρειας κεραίας (Εἰκ. 2) ἀλλά καί τήν ἀπὸ Ν. πρὸς Β. κλίση τῆς μονόριχτης στέγης τοῦ βορειοδυτικοῦ γωνιακοῦ διαμερίσματος⁴³.

Τό κτίριο θά πρέπει νά ἀνῆκε στὸν ἀπλό τύπο τοῦ δικιόνιου (περισσότερο) ἢ τετρακιόνιου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μέ τρούλο ναοῦ καί ὄχι στὸ σύνθετο. Στήν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, ἡ βόρεια πλευρὰ του, πού περιλαμβάνεται στὸ σχέδιο τοῦ Sahib μαζί μέ τή δυτική, θά πρέπει νά ἦταν ἐπιμηκέστερη ἀπὸ τή δυτική καί μάλιστα κατὰ μήκος τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ τῆς ἀάτοψης (καί τῶν στεγῶν). Ὅμως, στὸ ὑπόψη σχέδιο ἡ τελευταία αὐτὴ (δίριχτη) στέγη δέ φαίνεται καθόλου, ὥστε νά μὴν μπορεῖ κανεὶς νά ἔχει μιά τέτοια (προοπτική) σύγκριση μεγεθῶν. Ὅμως, τό γενικό μέγεθος τοῦ μνημείου εἶναι τόσο μικρό, ὥστε νά πρέπει κανεὶς νά ἀποκλείσει τήν υἱοθέτηση τοῦ σύνθετου τύπου.

Ἄν, λοιπόν, ἡ Παναγία ἦταν μιά δικιόνια σταυροειδῆς ἐκκλησία (τύπος ναοῦ μέ ἀρκετὴ διάδοση στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο) καί εἶχε πεσσούς ἀντὶ γιὰ κίονες στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ τέμπλου τῆς, ὅποτε τό ἐπιστύλιό του στερεωνόταν καί στοὺς ἐκατέρωθεν πεσσούς, πρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι σ' αὐτό ὑπῆρχαν μόνο δύο πλάκες θωρακίων καί, ἀνάμεσά τους, τό ἀνοιγμα τῆς ὥρας πύλης μέ ἐκατέρωθεν κιονίσκους.

Στὴ βόρεια, τώρα, πλευρὰ τό μνημεῖο βρισκόταν σέ ἐπαφή μέ ἰσόγειο κτίσμα, στεγασμένο μέ δίριχτη στέγη, πού φαίνεται ἔτσι σάν νά ἦταν μιά

43. Ὅπως συμβαίνει, κατὰ κανόνα, στοὺς ἐγγεγραμμένους σταυροειδεῖς. Παράδειγμα οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι, ἡ Καπνικαρέα, ἡ Γοργοεπήκοος καί ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος (πρὶν ἀπὸ τήν πρὸς Δ. ἐπέκτασή τῆς) στήν Ἀθήνα.

πολύ μεταγενέστερη επέκταση της δόρειας πλευράς της εκκλησίας. Όπως-δήποτε, η σύγχυση των γραμμών της προσθήκης αυτής με εκείνες του διώροφου σπιτιού της ανατολικής περιοχής του μνημείου είναι τέτοια πού νά μήν επιτρέπει κάποιο ασφαλέστερο συμπέρασμα⁴⁴. Άπροσδιόριστος όμως είναι και ό προσορισμός ενός χαμηλού και προσκολλημένου στη δόρεια πλευρά της εκκλησίας κτίσματος όρθογωνικής διατομής και μέ ανεξάρτητη σαρωτή στέγη, πού έχει μάλιστα και ένα δίλοδο παράθυρο. Τό μικρό του ύψος τό κάνει νά μοιάζει με ύπαίθριο προσκυνητάρι, έντύπωση όμως πού αποκλείει ή παρουσία του δίλοδου ανοίγματος. Έτσι παραμένει τελικά ανερμήνευτο⁴⁵.

Τό μεσαίο τμήμα της δυτικής πλευράς ή μάλλον ό τοίχος του παραπάνω τμήματος ύψώνεται πάνω από τή στάθμη της αντίστοιχης δίριχτης στέγης και έχει τή μορφή σαρωτής κορύφωσης, καλυμμένης μέ πέτρινες μάλλον πλάκες παρά μέ κεραμίδια. Πάνω σ' αυτή βρίσκεται ένα έπίπεδο κωδωνοστάσιο, πού δέ φαίνεται νά είναι σύγχρονο μέ τό αρχικό κτίριο, έχει δέ ένα τρίλοδο άνοιγμα, μέ ψηλότερο και φαρδύτερο τό μεσαίο λοδό. Καί τά τρία τόξα του ανοίγματος είναι κτισμένα μέ τοῦδλα, άλλα δέν είναι σαφές αν υπάρχουν κτιστοί μέ τοῦδλα πεσίσκοι ή μαρμάρινοι άμφικιονίσκοι ανάμεσά τους⁴⁶. Η στέγη του είναι και πάλι δίριχτη και προεξέχει έλαφρά. Στην ίδια όψη υπάρχει και τό θύρωμα της εισόδου, πού είναι τοξωτό, μέ πλίνθινη όδοντωτή ταινία τριγύρω στό τόξο του. Όμως, τό άνοιγμα του ίδιου του τόξου φράσσεται μέ ένα τύμπανο είτε πέτρινο (μαρμάρινο;) είτε κτιστό μέ τοῦδλα (;), έτσι ώστε νά αφήνεται τελικά ένα όρθογωνικό άνοιγμα εισόδου στην εκκλησία. Όλόκληρη ή δυτική πλευρά φαίνεται νά είναι έπιχειρημένη, ένω δέ συμβαίνει τό ίδιο μέ τό δόρειο τοίχο της δυτικής κεραίας, ό όποιος φαίνεται νά είναι κτισμένος μέ κάπως έπιμήκεις λαξευτούς λίθους και τήν παρεμβολή πλίνθων στους άρμούς, έτσι ώστε νά συμπεραίνεται ένα τυπικό πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

Άσφαέστερα σχεδιάζεται τό σύστημα κατασκευής των τοίχων της τετρα-

44. Αυτό φαίνεται και από τή συνέχιση του *marcariano* του διώροφου σπιτιού στο έξωτερικό της προσθήκης αυτής της δόρειας πλευράς της εκκλησίας, καθώς και τήν παρουσία ενός παραθύρου, όμοιου μ' εκείνα του σπιτιού πού σχεδιάζεται στην ίδια αυτή όψη της προσθήκης.

45. Εκτός και αν άποτελεί ένα άνύπαρχτο κατασκεύασμα, πού έπινόησε ό καλλιτέχνης γιά νά συγκαλύψει τά σχεδιαστικά του άμαρτήματα, πού πιθανώς όφείλονται στό ότι άρχισε τό σχέδιό του μέ τό διώροφο σπίτι.

46. Όπωςδήποτε ή γενική του εικόνα θυμίζει τό έπίπεδο κωδωνοστάσιο των Άγίων Θεοδώρων της Άθήνας, όπου οί πεσίσκοι του τρίλοδου ανοίγματός του είναι κτιστοί μέ τοῦδλα. Τό κωδωνοστάσιο των Άγίων Θεοδώρων έχει θεωρηθεί ύστερότερη (μεταβυζαντινή) προσθήκη, μέ κύριο έπιχείρημα τήν ένταξη στο μεσαίο του λοδό μαρμάρινου πλαισίου κατασκευασμένου από ανάγλυφα κομμάτια του τέμπλου της εκκλησίας, βλ. Χαρ. Μπάργλα, Μορφή και έξέλιξις των βυζαντινών κωδωνοστασίων, Άθήνα 1959, σ. 52.

γωνικής βάσης του τυμπάνου του τρούλου. Πράγματι, ξεχωρίζουν μέν οι όριζόντιες στρώσεις των λίθων αλλά δέ διαγράφονται οι πιθανόν παρεμβολόμενες καί ἐδῶ πλίνθοι, διαπίστωση πού δέν αποκλείει ἐντελῶς ἕνα διαφορετικό τρόπο κατασκευῆς εἰδικά τῆς βάσης τοῦ τυμπάνου.

Ἀντίθετα, μέ τοῦβλα περιβάλλονται οἱ λαξευτοί λίθοι στόν τοῖχο τοῦ ὀκταγωνικοῦ τυμπάνου, ἀπό τό ὁποῖο διακρίνονται καλὰ οἱ τρεῖς του πλευρές (ἡ δόρεια, ἡ βορειοδυτική καί ἡ δυτική), ἔτσι ὥστε νά προδίδεται καί ἡ θέση τοῦ καλλιτέχνη πάνω στήν προέκταση περίπου τῆς διχοτόμου τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου (βλ. τό βέλος πού σημειώνεται στόν ἀριθ. 1 τῆς Εἰκ. 3). Μιά μικρή, ὀριζόντια προεξοχή τῆς πλάγιας προβολῆς τοῦ νοτιοδυτικοῦ τόξου τοῦ τυμπάνου δείχνει τήν παρουσία μικροῦ μεγέθους ὑδρορροῶν, πού εἶναι βέβαια ἄγνωστο ἂν ἦταν ζωόμορφες ἢ ὄχι. Προβάλλουν πάνω ἀκριβῶς ἀπό τούς καθαρά διακρινόμενους ἐνθετους κιονίσκους τῶν ἀκμῶν τοῦ τυμπάνου, ἀνάμεσα στά (λοξότμητα;) τοξωτά γείσα, πού ἐπίσης διαγράφονται μέ εὐκρίνεια. Κάτω ἀπό τά τελευταῖα, ξεχωρίζει μία ὁμόκεντρη ταινία ἀπό τοῦβλα ἀλλά δέ διακρίνεται ἡ διάταξη τῶν πλίνθων τοῦ τυμπάνου τῶν παραθύρων οὔτε καί ἡ ὑπαρξη σκυφίου ἢ κουφικοῦ συμπλέγματος ἢ «κομβίου», πάνω στόν ἄξονα συμμετρίας τῶν τελευταίων, ἂν καί κάποιο ἀσαφῶς κυκλικό σχῆμα διακρίνεται, στή θέση αὐτή, στό τύμπανο τοῦ βορειοδυτικοῦ παραθύρου.

Σέ κάθε πλευρά τοῦ τυμπάνου ἀνοίγεται ἕνα δίλοβο παράθυρο, μέ ἀμφικιονίσκο στό μέσο, οἱ λοβοί τοῦ ὁποῖου φέρουν τά ἀρχικά τους διαφράγματα, τά ὁποῖα συνεπῶς σώζονταν ἄθικτα τό 1858. Ἀποτελοῦνται ἀπό ἕνα ἐπάνω καί ἕνα κάτω τμήμα, χωρισμένα ἀπό ὀριζόντια λεπτή δοκίδα, ξύλινη ἢ μαρμάρινη. Στό ἐπάνω τμήμα ὑπάρχει ἕνα μόνο τζαμωτό ἀνοιγμα, σχήματος ὑπερυψωμένου ἡμικυκλίου, ὁμόκεντρου πρὸς τό τόξο τοῦ ἀντίστοιχου λοβοῦ, ἐνῶ στό κάτω διαγράφεται μία στήλη ἀπό τρία μόνο κυκλικά ἢ πολύλοβα ἀνοιγματα, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός δείχνει καί πάλι τό περιορισμένο τῶν διαστάσεων τοῦ τρούλου.

Ἀπό τό σχέδιο, λοιπόν, τοῦ Sahib, παρὰ τό ἀδιευκρίνητο μερικῶν σημαντικῶν λεπτομερειῶν στοιχείων, ὅπως ἡ μορφή τῶν ὑδρορροῶν ἢ ἡ ὑπαρξη κάποιου στοιχείου πού νά τονίζει τό μέσο τοῦ τυμπάνου τῶν παραθύρων κ.ἄ., εἶναι φανερό ὅτι ὁ τρούλος τοῦ χαμένου αὐτοῦ μνημείου τῆς Λειβαδιᾶς εἶχε ὅλα τά βασικά γνωρίσματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ τρούλου⁴⁷ καί μάλιστα τοῦ τύπου μέ τά δίλοβα παράθυρα τριῶν ἄλλων ἑλλαδικῶν μνημείων, στά ὁποῖα προστίθεται τώρα κι αὐτό, δηλαδή τῶν Ἀγίων Ἀποστό-

47. Γιά τή διαπραγμάτευση τοῦ θέματος τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ὀνομαζόμενου ἀθηναϊκοῦ τρούλου, βλ. Λασκ. Φιλίππιδου, Ἡ χρονολόγησις τῆς Μεταμορφώσεως Σωτήρος Ἀθηνῶν, ΕΕΠΣΠΘ 5, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 84, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

λων Σολάκη (Ἀγορᾶς) καί Ἀγίων Θεοδώρων στήν Ἀθήνα, καθώς καί τοῦ Ταξιάρχη Χαρούδας Μάνης, πού καί τά τρία χρονολογούνται στόν 11ο αἰ.⁴⁸. Ἀνῆκε συνεπῶς καί ἡ Παναγία τῆς Λειβαδιᾶς σέ μιά ομάδα μνημείων, τήν ὁποία φαίνεται νά ἐγκαινιάζει, στόν ἐλλαδικό χώρο, ὁ τροῦλος τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, στό 6' μισό τοῦ 10ου αἰ., ἔργο ἀσφαλῶς ἀξεπέραστο χάρη στήν ποιότητα καί τό θεματολόγιο τοῦ μοναδικοῦ του γλυπτοῦ διακόσμου⁴⁹.

Τό μοίρασμα τῶν μαρμαρίνων διαφραγμάτων τῶν δίλοβων παραθύρων τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλου τοῦ μνημείου μας, πού πιθανότατα εἶναι ἐκεῖνα ἀκριβῶς πού καταγράφονται στό πρωτόκολλο παράδοσης τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τῆς Λειβαδιᾶς στά 1938, θυμίζει ἀνάλογο τρόπο διάταξης τῶν γύψινων διαφραγμάτων, ἰδίως τῶν τρίλοβων παραθύρων τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ὅπου μιά ταινία, στό ὕψος τῶν ἐπιθημάτων τῶν ἀμφικιονίσκων, ξεχωρίζει καί ἀνεξαρτητοποιεῖ τήν ἐπάνω καμπυλωτή, γύψινη πλάκα⁵⁰. Ὅμως, ἡ ἀντιστοιχία αὐτή πρὸς τό καθολικό, μνημεῖο γιά τό ὁποῖο ἔχουν προταθεῖ περισσότερες ἀπό μιά χρονολογήσεις ἀλλ' ὅπωςδήποτε

48. Γιά τά τρία αὐτά μνημεῖα καί τή χρονολόγησή τους βλ., ἀντίστοιχα, Alison Frantz, *The Church of the Holy Apostles, The Athenian Agora XX*, Princeton N.J. 1971, σ. 26 (α' τέταρτο 11ου αἰ.), H. Megaw, *The date of H. Theodoroi at Athens*, BSA 33 (1932-1933), σ. 163-169, πού παρά τήν ἐπιγραφή τοῦ 1049, χρονολογεῖ τό μνημεῖο στό 1070, ἀποψη πού ἀμφισβητεῖται (βλ. Λασκ. Μπούρα, Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, Ἀθήνα 1980, σ. 40, σημ. 1) καί Νικ. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καί ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του, *Λακωνικά Σπουδαῖα Α'* (1972), σ. 275-291 καί ἰδίως σ. 287 καί 291 (6' μισό 11ου αἰ.).

49. Ὁ H. Megaw, *Byzantine Architecture in Mani*, BSA 33 (1932-1933), σ. 155, εἶχε πιστέψει ὅτι τό ἀρχαιότερο παράδειγμα ἀθηναϊκοῦ τροῦλου ἔδινε ὁ τροῦλος τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Ἀγορᾶς. Ἡ Λ. Φιλιππίδου ὁμως διατύπωσε ἀργότερα τή σκέψη (δ.π., σ. 84-85) ὅτι «τό σύνολο τῶν ἀθηναϊκῶν τροῦλλων εἶχε σάν πρότυπο τόν ἀλλοιωμένο σήμερα τροῦλλο τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τοῦ ὁποίου τά γλυπτά, καί ἰδιαίτερα οἱ υδρορροές ἀποτελοῦν μοναδικό φαινόμενο τέχνης γιά τά ἐλλαδικά μνημεῖα». Βλ. ἐπίσης Μπούρα, δ.π., σ. 24 καί 120. Ἄν τώρα ἡ Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ δημιούργησε τόν τύπο αὐτοῦ τροῦλου σέ μιά ἐπαρχία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐξελικτικῆς πορείας πού ἀρχισε ἀπό κάποιο χαμένο μνημεῖο τῆς πρωτεύουσας, παραμένει ἄγνωστο.

50. Βλ. André Grabar, *Sculptures byzantines du moyen âge*, II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976, πίν. XXI, b καί σ. 55. Τμήματα τῶν ἀρχικῶν αὐτῶν διαφραγμάτων εἶχαν διασωθεῖ (δ.π., πίν. XXI, c) καί χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τίς ἀναστηλώσεις Ὁρλάνδου καί Στίκα γιά τήν ἀνακατασκευὴ παρόμοιων στή θέση τῶν κατεστραμμένων. Ἀπ' ὅσο γνωρίζω, τά λιγοστά αὐτά τμήματα πολὺλοβων διαφραγμάτων (γύψινων) τοῦ καθολικοῦ, μαζί μέ τά μαρμάρινα διαφράγματα τῆς Ἀγίας Βαρβάρας Ἐρήμου στή Μάνη καί τῆς ἐκκλησίας τῆς Σαμαρίνας στή Μεσσηνία, ἀποτελοῦσαν τή μοναδική μαρτυρία γιά τή μορφή πού εἶχαν τά διαφράγματα σέ μεσοβυζαντινά μνημεῖα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Ἡ Παναγία τῆς Λειβαδιᾶς προσθέτει, τώρα, μιά καινούργια μαρτυρία καί μάλιστα δείχνει ὅτι τό μοίρασμά τους σέ δύο τμήματα, ἀκόμα καί ὅταν τά πρῶτα ἦταν μικρά, δέν ἦταν διόλου σπάνιο

κτισμένο μέσα στο α' μισό του 11ου αϊ.⁵¹, δέν μπορεί νά μᾶς χρησιμεύσει γιά μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῆς Παναγίας τῆς Λειβαδιάς, ἐπειδὴ παρόμοια διαφράγματα εἶναι πολύ πιθανό νά ὑπῆρχαν καί στά παράθυρα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἐνός μνημείου δηλαδή, κατὰ κοινὴ ὁμολογία, τοῦ 6' μισοῦ τοῦ προηγούμενου αἰώνα⁵². Μολαταῦτα, ἡ ἀπεικόνιση τῶν διαφραγμάτων τοῦ λεβαδειακοῦ μνημείου ἀπὸ τόν Sahib μπορεῖ νά μᾶς δείξει πῶς ἦταν διαταγμένα τὰ διαφράγματα τοῦ τελευταίου αὐτοῦ μνημείου, πού δέν ἔχουν διασωθεῖ⁵³.

Ἀλλά, στὸν 11ο αἶ. ὁδηγεῖ καί τό σχέδιο τοῦ διακοσμητικοῦ ἀναγλύφου τοῦ θωρακίου, πού διέσωσε τό σχέδιο τοῦ Λαμπάκη.

Ἔτσι, δώδεκα συνολικά κόμπους, πού δένονται ἀνά τρεῖς στίς τέσσερις πλευρές ἐνός ὀρθογωνικοῦ πλαισίου, καί ἓνα ρόμβο ἐγγεγραμμένο μέσα στό ἴδιο ὀρθογώνιο παρουσιάζει τό θωράκιο ἀριθ. 164 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Εἰκ. 7), μέ βασικὸ θέμα τό συνδυασμό τοῦ ἐγγεγραμμένου ρόμβου καί

51. Τό 997 μ.Χ., ἔτος θανάτου, καθὼς πιστεύεται, τοῦ Ὁσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε, τοῦ ὁποίου τό μπουστό περιλαμβάνεται στά ψηφιδωτά τοῦ καθολικοῦ, καί ἡ ἀποψη τοῦ Εὐστ. Στίκα (Τό οἰκοδομικόν χρονικόν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Ἀθήναι 1970, σ. 34-36 καί Ὁ κτήτωρ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά, Ἀθήναι 1974, σ. 23 κ.ἐ.) ὅτι τό μνημεῖο ἀνάγεται στά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου, ἀποτελοῦν, μέχρι τώρα, τὰ δύο ἀκραῖα ὅρια, μεταξύ τῶν ὁποίων ἔχουν χρονολογήσει τό μνημεῖο ἄλλοι. Σέ ὁποιαδήποτε περίπτωσι, τό καθολικὸ κτίστηκε μέσα στοῦ α' μισοῦ τοῦ 11ου αἶ., βλ. ἀναλυτικότερα Μπούρα, ὁ.π., σ. 1-2 καί Man. Chatzidakis, A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, CA XIX (1969), σ. 127 κ.ἐ. καί ὁ ἴδιος, Précisions sur le fondateur de Saint-Luc, CA XXII (1972), σ. 89-114, ὅπου ἡ ὑποστήριξις τῆς ἀναγωγῆς τοῦ μνημείου στοῦ 1011, πού ἀποτελεῖ καί τὴν πρωιμότερη, ἀνάμεσα στίς ἄλλες πού προτάθηκαν, χρονολόγηση τοῦ καθολικοῦ.

52. Γιά τὴ χρονολόγηση τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, βλ. Μπούρα, ὁ.π., σ. 121.

53. Ὅπως ἔχει μέχρι τώρα δειχθεῖ, ἡ Παναγία τῆς Λειβαδιάς ἔχει κάποια σχέση μέ τὸν Ὁσιο Λουκά, πέραν ἐκείνης τῆς γειννίαςσης. Ὑπάρχουν ὁμως καί ἄλλες πού θά ἀναφερθοῦν πιο κάτω. Ἀποτελεῖ, συνεπῶς, λογικὴ ὑπόθεσις νά δεῖ κανεὶς μιὰ σχέση ἀνάμεσα καί στά διαφράγματα τῶν παραθύρων τῶν δύο ἀντίστοιχων τρούλων. Στὴν περίπτωσι τοῦ τρούλου τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, τὰ ἀνάγλυφα καί, πολύ πιθανόν, γύψινα διαφράγματά του ἀσφαλῶς θά ἦταν πιο περίτεχνα ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ λεβαδειακοῦ μνημείου, πιθανότατα ὁμως χωρισμένα σέ δύο τουλάχιστον πλάκες, μέ τὴν παρεμβολὴ ὀριζόντιου στοιχείου σέ κατάλληλη στάθμη. Αὐτό μπορεῖ νά ἦταν μιὰ λεπτή, πᾶχ. 0,05-0,06 μ., ἀλλὰ πλατιά ξύλινη δοκίδα, στὴν ὁποία πατοῦσε τό ἐπάνω γύψινο διάφραγμα καί στερεωνόταν τό κάτω καί πολύ μεγαλύτερο ὁμόλογό του. Τὰ ἴδια τὰ διαφράγματα πρέπει νά ἦταν γύψινα, ὅπως καί ἐκεῖνα τῶν παραθύρων τοῦ καθολικοῦ, διαφορετικά, χωρὶς αὐτό τό ὀριζόντιο μοίρασμα, τὰ γύψινα αὐτὰ διαφράγματα θά ἦταν ὑπερβολικὰ ψηλά (μόνο οἱ κιονίσκοι ἔχουν ὕψους 1,58 μ.) καί πολύ λιγότερο ἀνθεκτικά στὴν πίεσι τοῦ ἀνέμου. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι μοναδικὸ ἀντίστοιχο τῶν διαφραγμάτων τῆς Παναγίας τῆς Λειβαδιάς πού ὑφίσταται σήμερα ἀποτελοῦν τὰ μαρμάρινα διαφράγματα τοῦ δῖλοδου παραθύρου τῆς μεσαίας ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐκκλησίας τῆς Σαμαρίνας. Βλ. Κ. Καλοκύρης, Βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973, πίν. 21, εἰκ. 6 (ἐξωτ. ὄψη) καί πίν. 27, εἰκ. 6 (ἐσωτ. ὄψη). Ὅλα τὰ τζαμωτὰ ἀνοίγματα εἶναι ἐδῶ κυκλικά, ἐνῶ στὴν ἐπάνω πλάκα τῶν διαφραγμάτων τοῦ λεβαδειακοῦ μνημείου τὰ ἀνοίγματα ἦταν ὑψωμένα ἡμικύκλια.

τῶν «πέντε ἄρτων»⁵⁴, καί τὰ ἴδια ἀκριβῶς ἰσχύουν καί γιά ἓνα θωράκιο τῆς Περιδλέπτου Πολιτικῶν Εὐδοίας⁵⁵. Τό πρῶτο ἔχει χρονολογηθεῖ στόν 11ο αἰ.⁵⁶, ἐνῶ στόν 11ο ἢ 12ο αἰ. ἔχει χρονολογηθεῖ ἡ Περίδλεπτος τῶν Πολιτικῶν⁵⁷. Τά δύο τελευταῖα θωράκια ἔχουν, ἄλλωστε, ἓνα κοινότυπο στόν 11ο αἰ. θεματολόγιο, ὅπως δείχνουν ἡ Νέα Μονή Χίου (ἀλλά καί ἡ Παναγία ἡ Κρίνα), τό Δαφνί, τό καθολικό τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ καί οἱ Ἀγιοί Ἀπόστολοι Ἀγορᾶς, γιά νά περιοριστεῖ κανεῖς στόν ἐπαρχιακό χῶρο⁵⁸.

Ἦδη, ὁ τύπος καί ἡ μορφή τοῦ τρούλου καί τῶν διαφραγμάτων τῶν παραθύρων, καθὼς καί ἡ γειτνίαση τοῦ μνημείου πρὸς τόν Ὁσιο Λουκᾶ, θά μπορούσαν νά δείξουν τήν ἐπιρροή τοῦ μεγάλου μοναστηριοῦ στό λεβανδειακό μνημεῖο. Τή σκέψη αὐτή ἐνισχύουν οἱ εἰδήσεις ὅτι, μέσα στήν πόλη, ὑπῆρχε ἓνα μετόχι τῆς μονῆς. Ἡ ἀρχαιότερη μνεῖα του ἀνάγεται στό ἔτος 1686, ὅταν μιά ἀπόφαση (χοντζέτι) τοῦ ἱεροδικείου τῆς Λειβαδιάς ἐπιτρέπει, τόν καιρό αὐτό τῶν ἀναστατώσεων καί τῆς ἀνασφάλειας τῆς ὑπαίθρου πού συνοδεύει τὰ πολεμικά γεγονότα τῆς κατάκτησης Morosini, τήν ἐγκατάσταση μεγάλου μέρους τῶν πατέρων τῆς μονῆς μέσα στό λεβανδειακό μετόχι

Εἰκ. 7. Ἀθήνα. Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Ἡ ὄψη μέ τό διακοσμητικό ἀνάγλυφο τοῦ θωρακίου ἀριθ. 164.

54. Βλ. Splendeur de Byzance, Europalia 82, Catalogue, 1982, σ. 81, Sc. 7, Plaque de clôture aux cinq rains (Lask. Bouras). Τό θωράκιο ἀνήκε στή συλλογή τοῦ Θησείου καί πιθανῶς προέρχεται ἀπό τήν Ἀττική. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπό πεντελικό μάρμαρο.

55. Τό θεματολόγιο καί τό σχέδιο τοῦ ἀναγλύφου ἔχουν ἐλάχιστες διαφορές ἀπό τό προηγούμενο. Βλ. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ Περίδλεπτος τῶν Πολιτικῶν Εὐδοίας, ABME Γ' (1937), σ. 179, εἰκ. 4.

56. Splendeur de Byzance, ὁ.π.

57. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 181. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ μονή Ὁσίου Λουκᾶ διατηροῦσε στά Πολιτικά ἓνα μετόχι καί ὅτι στήν Περίδλεπτο ἔχουν διασωθεῖ ἀρχιτεκτονικά γλυπτά πού πιθανολογεῖται ὅτι προέρχονται ἀπό τό κοντινὸ μοναστήρι τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ τῶν Πολιτικῶν. Βλ. Μπούρα, ὁ.π., σ. 113 καί σημ. 4.

58. Μπούρα, ὁ.π., σ. 99, καί Χαρ. Μπούρας, Τό τέμπλο τῆς Παναγίας Κρίνας καί ἡ χρονολόγησή της, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ι' (1980-1981), σ. 174.

τους. "Ομως, τό τελευταῖο φέρεται νά εἶναι κιόλας «παλαιόν»⁵⁹. Ἀπό ἔγγραφο τοῦ ἴδιου ἱεροδικείου τοῦ ἔτους 1807, μαθαίνουμε ὅτι τό μετόχι βρισκόταν στή συνοικία «Γαζῇ Ὁμέρ Βέη» καί μάλιστα ὅτι ὑπῆρχαν τριγύρω ἐπαγγελματικά καταστήματα⁶⁰, πληροφορία πού δείχνει ὅτι ἦταν πάνω σέ κεντρικό καί ἐμπορικό δρόμο τῆς πόλης. Αὐτός ὅμως δέν ἦταν ἄλλος ἀπό ἐκεῖνον πού περνοῦσε μπροστά ἀκριβῶς ἀπό τό τζαμί τοῦ Γαζῇ Ὁμέρ, πού ἀναφέρεται ἀπό τοὺς Spon καί Wheeler, ἀλλά καί τόν Leake⁶¹, καί τό ὁποῖο δέν εἶναι ἄλλο ἀπό αὐτό πού σώζεται καί σήμερα πάνω στήν ὁδὸ Στρατηγοῦ Ἰωάννου, βορειότερα ἀπὸ τό Σταροπάζαρο (Εἰκ. 3, ἀριθ. 2). Πρόκειται γιὰ κτίριο τοῦ ὁποῖου τό τύμπανο τοῦ τρούλου εἶναι κτισμένο κατὰ τό πλινθοπερίκλειστο, περίπου, σύστημα, ἔχει ἓνα γείσο πού δημιουργοῦν ἐπάλληλες σειρές τούβλων καί ὀδοντωτῶν ταινιῶν (Εἰκ. 8), κατὰ τό ἐκφορικό σύστημα, καί πρέπει νά ἀναχθεῖ στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 15ου ἢ, τό πολύ, στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ.⁶². Τό μετόχι, λοιπόν, τοῦ Ὁσίου Λουκά, πού πρέπει νά περιλάμβανε καί κάποια ἐκκλησία γιὰ νά χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς μόνιμα ἐγκατεστημένους στή Λειβαδιά μοναχοῦς τοῦ 1686, βρισκόταν, πιθανότατα, εἴτε πάνω στή Στρατηγοῦ Ἰωάννου ἢ στή νοτιότερη προέκταση τῆς τελευταίας, τήν περιοχὴ δηλαδὴ τῶν παρυφῶν τοῦ Τροφωνίου καί τῶν πηγῶν τῆς Ἑρκυνας, κοντὰ στήν Παναγία. Ὅτι ἡ τελευταία δέν ἀποτελοῦσε, στὰ 1857, ἐνοριακὸ νὰὸ τῆς Λειβαδιάς φαίνεται

59. Πρόκειται γιὰ τό ἀριθ. 185 τουρκικὸ ἔγγραφο τοῦ 1686, πού δημοσιεύει, σέ ἑλληνικὴ μετάφραση, ὁ Γ. Κρέμος, Φωκικά, Ἱστορία τῆς τῆ Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ πικλὴν Στειριώτου, 3, ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 152-153.

60. Κρέμος, ὁ.π., ἀριθ. τουρκικοῦ ἐγγράφου 235, σ. 188. Στὸ ἱεροδικεῖο ἐμφανίζεται ὡς πληρεξούσιος τοῦ Πέτρου Τζουβάνη ὁ κυρ-Γιαννάκης Στάμου Λογοθέτης, ὁ γνωστός προεστός τῆς προεπαναστατικῆς Λειβαδιάς, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται σέ «... ἐν ἐργαστήριον κείμενον ἐντὸς τῆς εἰρημένης πόλεως Λεβαδείας κατὰ τήν διαληφθεῖσαν συνοικίαν τοῦ Γαζῇ Ὁμέρ Βέη, ἔχον ὅρια ἀφ' ἑνὸς μέρους τό ιδιόκτητον μετόχιον τῆς εἰρημένης Μονῆς, ἀφ' ἑτέρου τό ἐργαστήριον τοῦ κουρέως Οὐστὰ Γιουσούφ, ἀφ' ἑτέρου τό ἐργαστήριον τοῦ Θεοφάνη Παλπαάνθη, καί ἀπὸ τοῦ τετάρτου δρόμον δημόσιον...».

61. Κατὰ τόν Spon, ὁ.π., σ. 82, τό τζαμί τοῦ Ὁμέρ βρισκόταν χαμηλὰ καί ὄχι σέ κάποιο ὕψωμα. Στό παζάρι ὅμως τῆς Λειβαδιάς βρίσκεται τό ἴδιο αὐτό τζαμί καί ὁ Leake, ὁ.π., σ. 129.

62. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγεῖται κανεὶς ὄχι τόσο ἀπὸ τήν ἐπωνυμία τοῦ μνημείου («Γαζῇ Ὁμέρ»), πού δείχνει ἕναν ἰδρυτὴ πού ἀνῆκε στοὺς Γαζῆδες τῆς κατάκτησης, ὅσο ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς τοιχοποιίας. Πρὸβλ. τὸν τάφο τοῦ Ἀχμέτ Ἐδρενός Ἐδρενόςογλου (τέλη 15ου αἰ.) στὰ Γιαννιτῶ (Μ. Kiel, Yenice Vardar, *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica* III (1973), σ. 320-322 καί εἰκ. ἀπέναντι σ. 322), τό ἱμαρέτ τοῦ Γαζῇ Ἐδρενός στήν Κομοτηνὴ (*Balkan Studies* 12 (1971), σ. 426 καί πίν. V, 2), πού χρονολογεῖται στὰ 1362-1375, τό τζαμί τοῦ Φαῖκ Πασὰ στήν Ἄρτα ('Α. Ὁρλάνδος, *Τα τουρκικὰ κτήρια τῆς Ἄρτης*, ABME B' (1936), σ. 200-202), μέ γείσα ἀπὸ ὀδοντωτῆς ταινίες, πού χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 15ου αἰ. κ.ἄ. Γιὰ τό τζαμί τοῦ Γαζῇ Ὁμέρ Μπέη τῆς Λειβαδιάς γίνεται ἐκτενέστερος λόγος σέ ἄλλη ἐργασία (βλ. ὑποσημ. 3).

Εἰκ. 8. Λειβαδιά. Ἀποψη τοῦ τυμπάνου καὶ τοῦ τρουλὸυ τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ τζαμιὸς τοῦ Γαζή Ὁμέρ Μπέη.

καθαρά ἀπὸ τό σχετικό ἔγγραφο πού προαναφέρθηκε⁶³ καί αὐτό δείχνει ὅτι λειτουργοῦσε μόνο περιπτωσιακά γιὰ νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὁ μοναδικός ναός τοῦ κέντρου τῆς πόλης κατὰ τό διάστημα τῆς κατασκευῆς τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ. Οἱ ἐνδείξεις εἶναι, νομίζω, ἀρκετές γιὰ νά ἐδραιώσουν τό συμπέρασμα ὅτι ἡ Παναγία ἦταν ἀνέκαθεν ἓνα μετόχι τοῦ μεγάλου γειτονικοῦ μοναστηριοῦ καί ἐξαρτιόταν, ὅπως ὅλα τὰ μετόχια, ἀπὸ τὴν κεντρική μονή. Ἡ τελευταία διατηροῦσε κάποια κτηματική περιουσία κοντά σ' αὐτό, στήν προκειμένη περίπτωση στή Λειβαδιά ἢ τὴν ἀμέσως γειτονική περιοχή της, σκέψη πού ἐνισχύει ἄλλο ἔγγραφο τοῦ ἱεροδικείου τῆς πόλης, τοῦ ἔτους 1612, ἀπὸ τό ὁποῖο προκύπτει ὅτι τό μοναστήρι εἶχε κάποιο χρέος στό ἴδρυμα (θακούφι) τοῦ «Σεῖχ Ὁμέρ»⁶⁴. Ἡ ἴδρυση τοῦ μετοchioῦ αὐτοῦ στὸν 11ο αἰ. θά πρέπει νά εἶχε ὑπαγορευθεῖ ἀπὸ τὴ σημασία τῆς Λειβαδιάς, πού θά εἶχε ἀναδειχθεῖ στό σημαντικότερο πλησιέστερο πρὸς τὴ μονή πόλισμα.

63. Βλ. ὑποσημ. 32.

64. Κρέμος, ὁ.π., ἀριθ. τουρκικοῦ ἐγγράφου 120, σ. 111. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ μονή πιθανῶς ἐπεξέτεινε τὰ ὅρια τοῦ μετοchioῦ της μέσα στὴν πόλη, ἀγοράζοντας ἀκίνητα ἰδιωτῶν, ὅπως π.χ. στὰ 1655. Βλ. Κρέμος, ὁ.π., ἀριθ. τουρκικοῦ ἐγγράφου 169, σ. 142. Ἡ ἀγορά δείχνει τὴν ἑκταση τῆς περιουσίας τῆς μονῆς μέσα στὴν πόλη, στὸ 17ο αἰ., δὲν εἶναι ὅμως δέβαιο ἂν ἔχει σχέση μέ τό μετόχι.

Στό ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και ή γνώμη του G. Schlumberger ότι ό Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος, κατά την κάθοδό του στό Έλλαδικόν, τό 1018-1019, στάθμευσε πιθανώς και στή Λειβαδιά⁶⁵.

Ἀθήνα

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

SUMMARY

THE CHURCH OF THE VIRGIN AT LEBADEIA

In 1904 and while at Lebadeia, George Lampakes, the Greek Byzantinist who created the Christianike Archaeologhike Etaireia one hundred years ago, discovered a rectangular slab bearing a relief decoration. He found it among the ruins of a church dedicated to the *Virgin*, on a site never since identified. To Lampakes' own words, this was "near Trofonios", apparently Lebadeia's renowned sanctuary obscurely described by Pausanias.

It is believed that the sanctuary was situated on a narrow piece of land stretching between the foot of a hill fortified with the walls of Lebadeia's Catalan castle and the sources and left bank of Herkyna, a stream crossing Lebadeia from SW. to NE.

In 1906 Lampakes published a drawing showing the slab front and dated it to the 10th or 11th century (Fig. 1).

Paradoxically enough, this limited information remained all we knew either of the church and the slab, both of which vanished in the meantime, or of Lebadeia in the 10th and 11th centuries and of its topography. It was believed that the town gained some importance only in the 14th century under a Catalan regime, to become later a prosperous centre of Boeotia and Central Greece

65. "Όπως πιθανολογεί ό G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*, Basile II, Paris 1900, σ. 399.

during the last period of the Ottoman rule until it was burnt down in 1821.

Amand von Schweiger-Lerchenfeld's "Griechenland in Wort und Bild" (Leipzig 1882), an illustrated book containing the author's impressions from his tour of Greece, includes an engraving by C. Laplante after a sketch or drawing by an artist whose name reads Sahib (Fig. 2). The engraving bears the title "A funeral at Lebadeia". Schweiger-Lerchenfeld makes no mention of any funeral he personally attended while at Lebadeia. Furthermore, he makes no reference to the date of his visit to the town or even to the rest of Greece.

From certain details on Sahib's drawing (mitre set on the dead man's head, honorary detachment accompanying the funeral procession) and two documents from the Public Archives in Athens referring to the erection of Lebadeia's present cathedral (no. 5 on the map, Fig. 3), begun in 1855 on the site of a demolished mosque, it is deduced that the scene depicts the funeral of Abramios, bishop of Thebes and Lebadeia between 1852 and 1858. Abramios died before the completion of his cathedral, while another church, however small, functioned temporarily as the central church of the town. This was obviously used on the very day of Abramios' funeral.

To locate the church, one is guided by an L-shaped house appearing on Sahib's drawing just in the rear of it. Indeed, a similar block is found in the vicinity of Trofonios or Lebadeia's cathedral as deduced from the town's present plan which has preserved to a large extent its pre-1821 form.

The site, an artificially created terrace lining Herkyna's right bank, is occupied by a small church called Palaea Panaghia, Old St. Mary's (no. 1 on the map, Fig. 3), a name originally attributed to a far earlier structure.

This conclusion can be equally reached by noticing several pieces of bricks apparently collected from the ruins of the earlier church and reused in the construction of the lower parts of the present church external walls, or at the two-light window of its southern side (Fig. 5).

On the other hand, a marble column shaft (Fig. 6) originally belonging to the same structure was eventually planted in the surrounding ground of the present church.

All this means that this earlier church of the Virgin, though a sound structure in 1858, was turned into ruins before October 1904 when Lampakes visited Lebadeia. What might have happened in the meantime still remains uncertain, whereas the site was cleared soon after 1904 to build the present Palaea Panaghia.

Thus identified and precisely located, Lebadeia's lost monument can still contribute to our knowledge not only of Lebadeia's topography in the 11th century but also of Helladic architecture during the same period.

In Sahib's drawing, the N. and W. sides of the church are shown. The latter side is slightly elevated across its centre bay which is topped by a flat campanile, obviously an addition to the original building.

Much later, the church was extended to the N. by the addition of a modern, humble structure attached to its northern external wall. Thus, a strange, flat and originally independent little structure bearing a two-light opening was incorporated to the building. In 1858 this was attached to the NW. corner of the church and could hardly be identified with an original campanile.

Although in 1858 the church missed its SW. corner as concluded from Sahib's drawing, a fact which nevertheless might be due to an omission of the artist, the church of the Virgin was a small, cross-in-square domed building, most likely of the simple distyle type. This entails a templon screen set between two piers which leave space for two closure slabs between piers and colonettes framing the templon door.

Lampakes' relevant measurements from the slab he found in 1904 fit perfectly this arrangement, a fact which constitutes an additional proof of the vanished monument's small size.

On the other hand, unplastered parts of the external walls indicate a typical "cloisonné" masonry, as is the case of the walls of the octagonal drum. The latter was pierced by two-light windows which preserved their original marble screens, bearing a semi-circular and three circular or multilobed glassed openings on each of their upper and lower part respectively.

The Athenian type of the dome with its two-light windows is fourth in a series of similar domes known from surviving 11th century churches: the Holy Apostles and H. Theodoroi, both in Athens, and Taxiarches Charouda in Mani. The same chronology can be established from certain features of the curved ornament appearing on the templon slab published by Lampakes (Fig. 1), by comparing it with the relief decoration of another slab of the Byzantine Museum, Athens (Fig. 7) or with a similar one kept in the church of Peribleptos at Politika, Euboea.

In conclusion, Lebadeia's church goes back to the 11th century to indicate a Helladic spread of a dome after the unprecedented and highly sophisticated example of the church of the Virgin in the neighbouring monastery of Saint Luke.

Lastly, there is some historical evidence to indicate that Lebadeia's vanished monument was right from the beginning a metochion of Saint Luke. Spon and Wheeler were the first to mention the church after visiting it in 1676.

Ten years later, an already "old metochion" of Saint Luke is clearly referred in a document published by Kremos. This was surrounded by shops and was located in the quarter of "Gazi Omer Bey", a name deriving from a late 15th or early 16th century Turkish mosque (Fig. 8) that can still be seen on pre-1821 Lebadeia's main road lining Herkyna's left bank (no. 2 on the map, Fig. 3).

It is thus concluded that both the metochion and the church of the Virgin depended on Saint Luke and were erected on exactly the same site in the 11th

century. Certainly, this reflects Lebadeia's reappearance or ascending importance in the 11th century Helladic theme, a conclusion enhanced by G. Schlumberger's opinion that Basileios II made a "halte probablement à Livadie" on his way to Thebes and Athens through recovering Hellas in 1018-1019.

JORDAN DIMACOPOULOS